

Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar

The Human Figure Statues of Gokturk Period

Lale Avşar İSKENDERZADE*

ÖZET

Orta Asya'nın geniş coğrafyasında 6-8.yy. arasında imparatorluk kuran Göktürkler politik ve kültürel anlamda aynı bölgede yaşamış olan Hunların devamcıları olarak kabul edilmektedir. Hun çağında Orta Asya coğrafyasında başlayan ortak kültür ve sanat oluşma gelişimleri Göktürk Dönemi özellikle Güney Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında devam etmiş ve daha da pekişmiştir.

Bu coğrafyada Göktürk Dönemine ait çok sayıda bulunan dikili taşlar arasında insan tasvirli örnekler özellikle dikkati çekmektedir. Atalar kültü ile bağlı olan bu geleneğinin kökleri ilkel çağ yapıları olan *mengir*lere kadar uzanmaktadır. Dikili taş anıtların bir kısmı bağımsız alanlarda, büyük çoğunluğu ise özel anma törenleri için ayrılmış olan alanın içinde veya dışında belli bir semaya dayanarak dizilmiştir. "Geyikli taşlar", heykeller ve balballar olarak gruplandırılan bu taş anıtlar arasında heykeller daha ayrıntılı tasvir ve detaylı işleyiş tarzı ile seçilmektedir. Ayakta duran ve oturan insan betimlemeleri olarak ayrıştırılan bu heykellerin aslında hep oturur durumda figürleri canlandırmış olması düşüncesi daha yakın dönemde ortaya atılan bir varsayımdır.

Bir başka gruplandırma ise bu figürlerin ellerinde tuttukları nesnelere göre yapılabilir. Günümüze ulaşan taş anıtlar arasında elinde içki kabı, müzik enstrümanı, kesilmiş insan kafaları ve kuş tutan figürler bulunmaktadır. Tüm bu nesnelere kendine özgü sembolik anlamları Göktürklerdeki gömme ve anma törenleri ile bağlantılıdır.

Bu makalede Göktürk Dönemine ait insan tasvirli taş anıtlar ortak ikonografi ile seçilen üç grup halinde ele alınacak ve bunların sembolik anlamları, sanatsal ve stilistik özellikleri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Göktürk sanatı, insan tasvirli heykeller, "Geyikli taşlar", balballar.

Çalışmanın türü (araştırma).

ABSTRACT

Gokturks, who established an empire in the wide geography of Middle Asia, between the 6th-8th centuries, are politically and culturally accepted as the continuation of the Huns, who lived in the same region. Having started in the Middle Asian geography during the era of the Huns, the developments of building up common culture and art continued and further strengthened during Gokturk period, especially in the lands of Southern Siberia, Altai region, Mongolia, Kazakhstan, Kirgizstan. In terms of the development of Pre-Islamic Turkish art, the importance of the Gokturk period depends on the spreading, establishment and entrenchment of common art and culture.

In this area, among the examples of quite a few epigraphs that belong to the Gokturk Period, particularly those with human descriptions attract attention. The roots of this tradition which is linked by ancestors' cult are traced back to *mengirs*, the structures of the primitive age. According to a more popular idea, such practices that emerged in line with the custom of burial face us in Central Asia and Southern Siberia in the Late Bronze Period. Beginning with Scythian period, such arrangements had been made not only around graves, but also in the sites where ceremonies and commemorations were performed. We recognize that the custom of sculpture with human figures further developed during the Gokturk period and that such items had become an indispensable element of the temples that were built for commemorations. It is possible to divide the epigraphs and sculptures into three groups: "Stones with deer," stone monuments of the Tashtik culture and Gokturk balbals. The epigraphs in the form of human figures known as Gokturk balbals can internally be classified as tombstones in the form of humans, and original balbals.

The monuments that have been dated back to the Gokturk period were made of stones of granite, basalt, breccia and rarely of marble. Based on a certain shape, some of the epigraphic monuments were arranged in the independent area, and the majority of them were arranged within or outside the area reserved for special memorial ceremonies.

Among these stone monuments, which are classified as "Stones with deer," statues, and balbals, it is statues that are recognized by more detailed descriptions and processing style. It is accepted that these depicted the deceased person himself and they were built to immortalise his memory. The Gokturk period statues that will be dealt with in this compilation are limited to the geography of Siberia and Mongolia that are closer to Altai region. A lately proposed hypothesis is the idea that these monuments, distinguished as descriptions of human beings sitting and standing, in fact, characterise figures that are always in sitting position.

Another grouping can be done based on the objects these figures are holding in their hands. Among the stone monuments that have reached today are figures that hold a rhyton, musical instrument, severed human heads and figures holding birds. Unique symbolic meanings of all these objects are connected with the concept of death, burial and memorial ceremonies of Gokturks. Among the Gokturk period sculptures in the form of human figures that have reached today are more abstractly and plainly constructed ones besides those with a realistic style. These monuments built in various sizes and shapes generally exist in cult centres and around tombs.

Because of the deer descriptions on the epigraphs that are frequently seen in the lands of Altai, Tuva region, Lake Baikal and neighbouring environment of the Ural river, Kirgizstan, Kazakhstan, and Mongolia, these monuments are called "stones with

* Selçuk Üniversitesi

deer". Mountain goat pictogram, which was the symbol of Gokturk rulers, is also interpreted as the symbol of immortality. In most of the "stones with deer" only the figures of living beings were depicted; it attracts attention that few samples were attempted to resemble human figures. "Stones with deer" of the Gokturk period are round or square in shape in the view from the horizontal section. Human face depictions on these stones are seen on the upper parts which are diagonally cut towards the back.

In the Gokturk period, it was customary to erect balbals in cult centres and the tomb complexes built for the high level rulers of the society. These balbals were erected outside square courtyards, their face towards east. In some constructions, the number of balbals reaches 170. Unlike Gokturk sculptures, the surfaces of these epigraphs were slightly smoothed and they were roughly shaped in the form of human figures. As it was the case for the sculptures, various hypotheses concerning the semantic meaning of these monuments have been put forward. For some, these stones were a part of traditional ceremonies and they represent the crucial figures of the Gokturk society, while for others these stones functioned as posts which horses called *serge* were tied to. The idea that these stones signified the dead person's enemies whom he killed in life is accepted by most scientists. According to this idea, the people whose balbals were erected are readily available around the tomb of the dead person to serve him in the afterlife.

Gokturk art, which forms one of the most important components of Turkish art, is quite significant in terms of the entrenchment of common language for culture and art and the identification of the outlines of Turkish art. The art of sculpture that experienced a bright future in this period, on the one hand, is the documentary witness of that culture. On the other hand, it is one of the indispensable resources of the art of modern sculpture. Through both their location and the style of construction as well as their common iconography and many details on them, these sculptures having innumerable examples in the land of Central Asia, which is accepted as the land of our ancestors, enables us to get comprehensive information about the Gokturk period.

In this article, stone monuments with human descriptions belonging to the Gokturk Period will be handled in the form of three groups chosen by shared iconography and symbolic meaning, and artistic and stylistic features will be evaluated.

Key words: the Gokturk art, statues with human descriptions, "Stones with deer", balbals.

The type of research: Research

Giriş

Hunlardan sonra Orta Asya coğrafyasında meydana gelen büyük imparatorluk Hunlarla akraba olan Göktürkler tarafından kurulmuştur.

Dâhili çekişmeler ve dış etkiler sonucu yaşanan değişimler sırasında ilk kurulan Göktürk Kağanlığı'nın (552–588) arkasından Birinci Doğu Göktürk Kağanlığı (582-630), Doğu Göktürk Kağanlığı (682-745) ve Batı Göktürk devletleri bu geniş coğrafyada birbirini takip etmiştir (Kurat, 2002: 49-78).

İslam Öncesi Türk sanatının gelişimi açısından Göktürk çağının önemi ortak sanat ve kültürün geniş Orta Asya coğrafyasında yayılması, yerleşmesi ve pekişmesine nedeni ile önemlidir.

Atlı göçebe bozkır kültürü olarak tanımlanan bu kültürü Göktürkler Hunlardan miras olarak almış ve geliştirmişlerdir (Çoruhlu, 2007: 154). Kökleriyle Paleolitik Çağa uzanan bu kültür kendini yalın, yığitsel ve aksiyon ağırlıklı sanat dili ile ifade etmiştir.

Günümüze ulaşan Göktürk Dönemi heykelleri arasında Bilge Kağan, Gültiğin ve Tonyukuk mezar külliyesi heykelleri belki de en çok araştırılmış ve bilinen örneklerdendir. Bu heykellerin özel anma merasimleri için sınırlandırılmış alanda belli bir şemaya dayanarak dizildiği bilinmektedir (Евтюхова, 1952: 114-116).

Mezar çevresinde insan figürlü taş dikmek geleneğinin Güney Sibiryaya ve İç Asya sanatındaki kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Yaşar Çoruhlu'ya göre bu sanatın kaynağını ilkel dönemlerde Asya ve Avrupa'da görülen *menhirlerde* aramak gerekir (Çoruhlu, 2007: 198). Daha yaygın düşünceye göre gömü geleneği ile bağlantılı olarak ortaya çıkan bu tür uygulamalar Merkezi Asya ve Güney Sibiryaya bölgesinde ilk Geç Bronz çağında karşımıza çıkmaktadır (Савинов, 1998: 130-141; Schachner, 2001: 115-142). İskit döneminden başlayarak bu tür düzenlemeler sadece mezar çevresinde değil, aynı zamanda özel tören ve anma merasimlerinin geçirildiği mekânlarda da yapılmaya başlamıştır.

Göktürk döneminde insan tasvirli heykel yapma geleneğinin daha da geliştiğini ve anma törenleri için kurulan mabetlerin vazgeçilmez ögesi haline geldiğini görmekteyiz (Овчинникова, 1992: 206–208; Худяков, 2002). Bu dönem yapılmış olan insan tasvirli dikili taş ve heykelleri; "geyikli taşlar", Taştık kültürü taş anıtları ve Göktürk balbalları olarak üç grup içinde sınıflandırmak mümkündür (Савинов, 1981: 232-248). Göktürk balbalları olarak bilinen insan figürü biçimindeki dikili taş heykeller ise kendi içinde insan biçimli mezar heykelleri ve gerçek balballar olarak gruplandırılabilir (Belli, 2003: 35).

Orta Asya'da Göktürk Dönemine tarihlendirilen anıtlar yakın yörede bulunan granit, bazalt ve breş türlü taşlardan, ender olarak mermerden yapılmıştır (Çoruhlu, 2007: 202).

“Geyikli Taşlar:” Altay, Tuva vilayeti, Baykal gölü ve Ural nehri çevresi, Kırgızistan, Kazakistan ve Moğolistan topraklarında sık sık rastlanan dikili taşlar üzerlerindeki bol sayıda geyik tasvirlerine göre “geyikli taşlar” olarak adlandırılmıştır. Göktürk hakanlarının damgası olan dağ keçisi piktogramı aynı zamanda ölümsüzlük simgesi şeklinde de yorumlanmaktadır (Esin, 2004: 39). Göktürk Dönemi “geyikli taşlarının” pek çoğunda sadece canlı figürleri tasvir edilmiş, az sayıda örneklerin ise insan figürüne benzetilmeğe çalışıldığı dikkati çekmektedir (Худяков ve Комиссаров, 2002).

Göktürk Dönemi “geyikli taşları,” yatay kesitte yuvarlak veya dörtgen biçime sahiptir. Bunların üzerindeki insan yüzü tasvirlerine arkaya doğru çapraz şekilde kesilmiş üst kısımlarında rastlanmaktadır. (Fotoğraf 1)

Çizgisel şekilde kazılarak belirtilen soyut insan yüzleri bazen sade kontur şeklinde bırakılmakta, bazen ise yüz detayları birkaç soyut çizgi ile işaret edilmektedir. İnsan yüzünün tasvir edildiği taşın yan cephelerinde tam kulakların olması gereken hizada yine kazılarak yapılan halka biçimindeki küpeler dikkati çekmektedir. (Şekil 1)

Göktürk Dönemi soyut insan figürü biçimindeki “geyikli taşların” üzerinde insan yüzü dışında birde beldeki kemer ve bazı askeri donanım detayları da tasvir edilmektedir. Yüzlerin soyut yorumuna karşın beldeki askılı kemer ve ondan sarkıtılan veya altına takılan balta ve hançerlerin çok detaylı bir şekilde aktarıldığı ilginçtir (Евтюхова, 1952: 110-113). Bu taşlar üzerinde el ve ayak tasvirlerine ise hiç rastlanmamıştır.

Göktürk Dönemi “geyikli taşlarının” boyu 3–5 m. arasında değişmekte, ortalama kalınlığı ise 50–60 cm dir. Bu taşların boş kalan alanları çeşitli canlı tasvirleri ile doldurulmuş, bunların arasında geyik, at ve yabani domuz figürlerinin daha sık uygulandığı görülmektedir. Bu canlı tasvirler taşın zemininde çizgisel kontur şekilde kazıldığı için çok uzak mesafeden bile net olarak algılanabilmektedir.

Yakın zamanlarda Moğolistan’da, Baykal gölünün doğusunda ve Altaylarda alışılmış soyut insan tasvirli “geyikli taşlardan,” farklı gerçekçi insan yüzleri barındıran birkaç örnek bulunmuştur (Вяткина, 1959, рис. 11а; Диков, 1958: табл. XV(4)). Bunların arasında Tuva’nın Samagalтай bölgesinde bulunan bir “geyikli taş” üzerinde yüzün yanı sıra ellerin de çizilmiş olması dikkati çekmektedir (Грязнов, 1978: 222-232, рис. 4).

Günümüze kadar bulunan en gerçekçi insan tasvirli “geyikli taşlara” ise Uşkiyn-Uvera’da rastlanmıştır (Волков ve Новгородова, 1975: 78-84, рис. 3). (Şekil 50) Bu تنها duran dikili taşlar arasında uçları hafif öne doğru eğilmiş olanları daha çok ilgi çekmektedir (Новгородова, 1977: 203–218). Benzer taşlar Moğolistan’da, Tuva’da ve Minusinsk Deresi’nde de bulunmuştur (Евтюхова ve Киселёв, 1949, рис. 12, 5). Yandan insan figürüne benzetilen bu taşların öne doğru uzanan uç kısımlarındaki insan yüzleri genelde kazılarak tasvir edilmiştir

Orta Asya coğrafyasında dikilmiş olan sayısız “geyikli taşların” sembolik anlamı ve dikiliş amacı uzun zamandır tahminlere açık konu olarak kalmaktadır. Günümüzde bu taşların ölen dövüşçülerin anısına dikilmiş olabileceği, üzerlerindeki çapraz çizgilerin ise ölüm işareti şeklinde yorumlana bileceği kabul edilmektedir (Ольховский, 1989: 48-62 (31)). Pazırık ve Ak-Allah kurganlarından çıkan cesetlerin dövmeli vücutlarına bakılırsa geyikli taşlar üzerindeki canlı tasvirleri ölen Alplerin vücutlarındaki dövmeler şeklinde yorumlamak da mümkündür.

“Geyikli taşların“ sembolik anlamının tespitinde bunların dikiliş biçimi ve buldukları alanların da önemi büyüktür. Yapılan alan araştırmaları sırasında bu taşların sadece kurgan veya mezar çevresinde değil, hiçbir gömünün bulunmadığı açık alanlarda da dikildiği ortaya çıkmıştır (Радлов, 1892: табл. V; Диков, 1958: табл. XVI, 1–3). Bu taşların bir kısmı tek başına yerleştirildiği halde, bir kısmı da sıra halinde yan yana dizilmiştir.

Göktürk Dönemi “geyikli taşlarının” Güney-kuzey, Güney-doğu ve Kuzey-batı ekseninde dizilmiş sıraları, mezar külliyeleri çevresinde dizilmiş balbal sıralarını çağrıştırmaktadır (Новгородова, 1977: 203–218; Савинов, 1998: 130–141; Петри, 1926: 25–27; Окладников, 1954: 208; Кубарев, 1977: 211). Her iki gruptaki taşların önu Doğu yönüne bakacak şekilde durması bu benzerliği daha da artırmaktadır.

Yapılan incelemeler sonunda Göktürk Dönemi “geyikli taşların” mezar alanlarında ve kurgan çevresinde değil, daha çok özel merasim ve ayin yapılan bölgelerde dikildiği tespit edilmiştir

(Новгородова, 1977: 203–218). Anma ve ayin sırasında verilen sunakların bu taşlarla ilgili olabileceği tahmin edilmektedir.

Atlı göçebe kültürünün yaygın olduğu Orta Asya coğrafyasında bu tür taş anıtların M.Ö. 1. bin yıl ile M.S. 1. bin yıl içinde eşit dağılım gösterdiği ve bu zaman zarfında geleneğin hiç değişmeden devam ettiği saptanmıştır (Савинов, 1998: 130–141).

Bazı araştırmacılar Orta Asya coğrafyasında M.Ö. 1. bin yıldan beri süre gelen insan tasvirli “geyikli taş” geleneğini Göktürk Dönemi balbal geleneğinin öncüsü kabul etmektedir (Новгородова, 1977: 203–218).

Taş heykel ve balballar: Karadeniz’in kuzeyinden Moğolistan’a kadar uzanan geniş coğrafyada dikilmiş olan sayısız taş heykellerden binlercesi günümüze ulaşabilmiştir. Bunların bir kısmı, özellikle Hazar’ın batısında bulunanlar Rus bilim adamları tarafından Polovets kültürüne mal edilmektedir. Yakın zamanlarda yürütülmeğe başlamış Avrasya Arkeoloji Projesi kapsamında yapılan alan araştırmaları sırasında bu coğrafyada yüzlerce taş heykel tespit edilmiş, bunların incelenmesi ve tanımı yapılmıştır (Belli, 2002: 910–914).

Bu derlemede ele alınacak olan Göktürk Dönemi heykelleri Altay bölgesine daha yakın olan Sibirya ve Moğolistan coğrafyası ile sınırlanmaktadır.

Türk kültüründe mezar kültü ve yas merasimi ile bağlı olarak gelişen heykel geleneğinin Orta Asya coğrafyasında Geç Bronz Çağında ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Belli, 2002: 910–914). Özellikle 6–13.yy. arasında daha yoğun uygulanan bu heykellerin semantik anlamı ve amacı bilim dünyasında uzun yıllar tartışmalara konu olmuştur (Евтюхова; 1952; Итс, 1958: 2; Вяткина, 1959: 1; Кызласов, 1960: I; Грач, 1961: 1).

Türklerde var olan bu gelenek hakkında en erken bilgilere 19.yy. çözülen Orhun Yazıtları dışında Çin kaynaklarından da ulaşılmaktadır (Julien,1877: 10, 28; Baibosnov, 1996: 50; Lui Mau-tsai, 1958: 9-10). Bunun dışında Abbasiler döneminde Bulgar hükümdarına giden heyette bulunan İbn Fadlan’ın, 13.yy. İran şairi Nizami’nin, Fransa’dan Moğol ordusuna gelen Rahip Guillaume de Rubrouck, ünlü gezgin Marko Polo’nun hatıralarında da Göktürk heykellerine değinilmiş olduğu önemlidir (Validi Togan, 1939: 27; Kotwicz, 1928: 56; Rockhill, 1900: 81-82; Marko Polo, 1955:81).

Yazılı kaynaklar dışında arkeolojik bulgular ve etnografya alanındaki araştırmalar da bu konuda bilgi edinmemize yararlı olmaktadır.

Günümüze ulaşan insan biçimli Göktürk Dönemi heykelleri arasında daha gerçekçi tarzda yapılmış örneklerin yanı sıra daha soyut ve yalın yapılmış olanları da mevcuttur. Çeşitli boyut ve biçimlerde yapılan bu anıtlar genelde kült merkezleri ve mezar alanlarında yer almaktadır.

Varılan ortak kanaate göre tüm bu insan biçimli taş anıtlar heykeller ve balballar olarak iki büyük gruba bölünmektedir (Кызласов, 1964: 27-39; Belli, 2002: 910-914). Heykel olarak tanımlanan ve kült merkezleri ile mezar alanlarında dikilen örnekler gerçekçi tarzı ve ayrıntılı işleyişi ile seçilmektedir. Bunların ölen kişinin kendisini tasvir ettiği ve onun anısını ebedileştirmek adına yapıldığı kabul edilmektedir.

Mezar külliyesinin bir parçası olan, fakat çerçeveli alan dışında ve genelde Doğu yönünde sıra halinde dizilerek dikilen daha basit ve yalın işlenmiş yuvarlak biçimli heykeller ise balbal grubuna dâhil edilmekte ve bunların ölen kişi tarafından öldürülmüş düşmanlarını temsil ettiği düşünülmektedir (Грач, 1961: 73-77; Belli, 2002: 910-914).

Göktürk Dönemi Heykelleri: Günümüze ulaşan Göktürk Dönemi heykelleri arasında bir kaç örnek üzerinde bulunan yazılar bunların yapım amacı ve anlamı konusunda bilgi edinmemize yardımcı olmuştur.

Hakasya’da Znamenki köyü yakınlarında bulunan ve bugün Minusinsk müzesinde sergilenen bir heykel ortadan ikiye ayrılmış uzun saçlı, kulakları küpeli, bıyıklı, sakallı ve ellerinde içki kabı tutan bir erkeği canlandırmaktadır. M.S. 9. yy. tarihlenen bu heykelin arka yüzünde eski Türk alfabesiyle yazılmış ve dikey şeritler şeklinde düzenlenmiş satırlar geçmektedir. Heykelin üzerindeki bu metnin Türkes devletinde Karahana bağlı ve 26 yaşında ölen Ezgene isimli beyin adından yazıldığı anlaşılmıştır (Кызласов, 1960a: 3, 119, рис. 9, 14; Малов, 1952: 67). (Şekil 2)

Moğolistan'ın Aşat bölgesinde bulunan diğer bir taş levha 8.yy. tarihlenen sandukanın parçasıdır. Bu levha sandukanın doğusunda önüne dikilmiş şekilde bulunmuştur. Alt sağ köşesi kırılmış olan levhanın ön cephesinde üç oturan figür tasvir edilmiştir. (Şekil 3)

Levhanın merkezde bağdaş kurarak oturmuş ve tam önüne bakan bir figür yerleştirilmiştir. Başında yüksek yuvarlak başlığı, bir elinde kadeh, diğer elinde ise testiye benzer bir nesne tutmaktadır. Merkezi figürün sağında ve solunda dizlerini bükerek oturan diğer iki figür daha küçük boyutlarda ve yüzlerini merkezdeki figüre doğru çevirmiş ve saygıyla eğilmiş şekilde tasvir edilmiştir. Bu iki kişi de ellerinde birer bardak tutmaktadır. Figürler sanki kendileri için düzenlenen yas merasimine katılmış gibi tasvir edilmişler.

Sütun biçimindeki heykellerin ayakta duran insan figürüne benzemesi araştırmacılara göre sadece taşın genel formu ile ilgilidir. Bunların ayak ve bacak kısımlarının genelde fazla işlenmeden kütleli halde, sade ve yalın bırakılması taşın alt ucunun toprağa gömülmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bacakları ayrıntılı şekilde işlenmiş heykel örneklerinde ise çok ilginç bir yorum ile karşılaşılmaktadır.

Moğolistan'da ve bazı diğer bölgelerde bulunan birkaç sütun biçimindeki taş heykelin ön yüzeyindeki çaprazlaşmış bacak tasviri, figürün bağdaş kurarak tasvir edildiğini göstermektedir. (Fotoğraf 3)

Esin'e göre Göktürk dönemi toplumunda insanları oturarak karşılamak imtiyazı seçkin soylu kişilere Gök Tanrı tarafından verilmiş özel yetkiye dayanmaktadır. Buna göre oturarak tasvir edilen kişiler toplumun ileri gelenleri, Kağan, hükümdar veya yüksek rütbeli yöneticileri olmalıdır (Esin, 1978: 111). Bu yaklaşımı paylaşan Klaštorniy yas merasimlerinde dikilen balbalların oturan büyükler için yapılan "mezar hediyeleri" olabileceğini düşünmektedir (Кляшторный, 1978: 252-253).

Göktürk heykellerini ellerinde tuttukları nesnelere göre de gruplandırılmak mümkündür. (Şekil 4, 5, 6) Bilindiği gibi en sık rastlanan kadeh veya diğer biçimde içki kabı dışında ellerinde kuş, müzik aleti ve insan kafatası tutan heykeller de günümüze ulaşan örnekler arasında bulunmaktadır.

Kuş simgesinin Türk kozmoloji ve mitolojisinde önemli yeri vardır. Orta Asya ve Sibirya halklarının inanışlarına göre ölen kişinin ruhlarından birisi kuşa dönüşerek bir yıl boyunca yapılan yas merasimlerinde iştirak etmekte ve yıl tamamlandıktan sonra öbür dünyaya geçmektedir (Руденко, 1959: 321; Семенов, 1903: 96). Gök-Türklerin aynı inanışı paylaştığı yaptıkları anıtların yazıtlarından anlaşılmaktadır. Burada ölen kişiler için genelde "uçtu" tabirinin kullanılması manidardır. Örneğin Kül-Tiğın abidesi üzerindeki yazıtta Kül-Tiğın'ın kendisi ve akrabaları için öldü yerine uçtu denilmektedir (Малов, 1951: 38, 39, 43; Şener, 2000: 61).

Kam geleneğine göre insan öldüğü zaman ruhu bir kuş gibi uçarak vücudundan ayrılmaktadır. Kam terminolojisinde bir kişinin öldüğünü anlatmak için "kuşu uçtu" ifadesi kullanılmaktadır (Şener, 2000: 61). Türk mitolojisine ölen kişilerin ruhları kuşlara dönüşerek hayat ağacına konmaktadır. Yeryüzünde doğan insanlara can veren bu kuşlar aynı zamanda yaşamın sonsuzluğunu ve dönüşümünü de simgelemektedir. (Çoruhlu, 2006: 120; Ögel, 1971a: 93-94)

Göktürk Dönemi insan figürlü heykellerin elinde veya yakınındaki kuş tasvirleri, öbür dünya, ölüm ve ruh ile ilintili bir simge şeklinde yorumlanabilir.

Göktürk heykellerinin ellerindeki içki kaplarına uzun süre anlam bulunamamış veya çeşitli anlamlar verilmiştir (Грач, 1961: 66). Bazı araştırmacılar kadehi kül kabı, diğerleri mutlak hâkimiyetin kutsal gücü ve hükümdarlık simgesi olarak değerlendirmiştir (Radlof, 1994: 114; İndirkaş, 2002: 353-360). Emel Esin'e göre Oğuz beylerinin elde kadeh tutarak gömülme geleneği kadehin hükümdarlık remzi olabileceğine işaret etmektedir (Esin, 1978: 111; Esin, 2001: 167). Türk kültüründe kadehin geleneksel tahta binme şöleni ve kanla ant içme merasimi ile bağlantılı olduğu da bilinmektedir (Esin, 2001: 129-131). Göktürk heykellerinin eline içki kaplarının verilmesi kimine göre ölümsüzlük dileği olarak da yorumlanabilir (Rockhill, 1900: 81-82). Kadehteki içkinin kandan veya süttten özel olarak yapılmış törensel içki veya rakı olabileceği konusunda da düşünceler mevcuttur (Hassan, 1985: 136; Esin, 1969: 227).

Göktürk Dönemi heykellerin, Türk kültüründe derin izler bırakan "Atalar Kültü" ile bağlantılı olduğu da önemlidir. Bazı araştırmacılara göre bu heykeller ölen kişinin yerine onun anısına yapılan yas ve anma merasimlerine katılmak için yapılmış bir nevi mankenler olmuş olabilirler. (Кызласов, 1964: 27-39). Bu varsayım Tagar ve Taştık kültürlerindeki mezara konulan kuklaları akla getirmektedir.

Göktürk Dönemi heykelleri aynı zamanda ölen kişinin ruhu için geçici bir mekân olarak da düşünülmüş olabilir. Yas merasimi sırasında törene katılan misafirlere ikramlar verildiği halde ölen kişinin kendisini canlandıran heykellere de kurban şeklinde "ikram" sunulmuş olmalıydı. Bu yiyecekleri, yakılan kurban ateşinin tütsüsü vasıtasıyla, içecekleri ise elinde tuttuğu içki kabı ile kabul eden kişi böylelikle kendisine adanmış olan bu törenlere katılarak onları bir manada onaylamış oluyordu. (Кызласов, 1964: 27-39)

Göktürk çağından itibaren çeşitli malzemeler üzerinde karşımıza çıkan elde kadeh tutarak oturan figürler zamanla geleneksel "tahtta oturan hükümdar" kompozisyon şemasını oluşturmuştur.

Ellerinde insan kafaları tutarak betimlenen az sayıda figürler Göktürk heykelleri arasında özel bir gurup teşkil etmektedir. Kızlasov'un 1960 yılında Tuva yakınlarında bulduğu heykel bu gurubun en belirgin örneklerinden kabul edilmektedir. (Şekil 6)

Heykel, saçları merkezden iki yana ayrılmış bıyıklı ve halka küpeli, üzerinde "V" yaka gömleği ve kaftanı olan kişni canlandırmaktadır. Figür dirsekten bükülmüş ve öne doğru uzatılmış ellerinde birer insan kafası tutmaktadır. Kızlasov'a göre heykel yaşamı sırasında öldürdüğü düşmanlarının kesilmiş kafalarını tutan bir ölen alp'i temsil etmektedir. (КЫЗЛАСОВ, 1964: 27-39) Göktürklerin ve daha sonra Uygurların öldürülen düşmanların başlarını keserek sergilemeleri veya diplomatik amaçlarla karşı hükümdara göndermeleri Çin kaynaklarında geçmektedir (КЫЗЛАСОВ, 1964: 27-39).

Kazakistan Astana Çalgı Aletleri Müzesinde sergilenen Göktürk devri heykelleri ellerinde o bölgenin geleneksel çalgılarını tutan figürleri canlandırmaktadır. Bu heykellerden birisinin bir elinde kuş, diğer elinde saz ile betimlenmesi çok ilginçtir. Yaşar Çoruhlu tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiş bu grup heykellerin kam veya din adamlarının betimlemeleri olabileceği varsayılmaktadır (Çoruhlu, 2007: 206).

Yukarıda sözü geçen Göktürk heykel grupları dışında bir de kadın figürleri olarak yapılan heykeller mevcuttur. Göktürk heykel sanatındaki kadın ve erkek figürleri bir takım ayrıntılı detaylar dışında ortak bir şemaya uygun yapılmıştır. Bu dönem kadın heykelleri elbise detaylarının daha ayrıntılı işlenmesi ve kontur çizgilerin daha yuvarlak ve yumuşak devam etmesi ile seçilmektedir. Oktay Belli'ye göre günümüze ulaşan Göktürk Dönemi heykellerin %89'unu erkek asıllıdır, kalan %11'ni ise kadın betimlemeleri ve cinsiyeti belli olmayan heykeller teşkil etmektedir (Belli, 2002: 910-914).

Kadın heykelleri arasında üç boynuzlu taca benzer başlıkta tasvir olunan figürlerin "Umay Ana'nı" temsil ettiği düşüncesi yaygındır (Çoruhlu, 2007: 205; Belli, 2003: 47-48). Doğurganlık ve üretkenliğin simgesi olan tanrıça Umay Türk mitolojisinde çocuk ve yavru canlıların koruyucusu olarak da karşımıza çıkmaktadır (Ögel, 2003: 96; Belli, 2002: 910-914).

Diğerlerine nazaran daha az sayıda bulunmasına rağmen kadın heykellerinin yerli halk tarafından büyük saygı gördüğü dikkati çekmektedir.

Gök Türk Dönemi insan heykelleri farklı pozları ve ellerinde tuttıkları çeşitli nesnelere ile birlikte genel ikonografi açısından büyük benzerlik sergilemektedir. Genelde bir elinde nesne, diğer eli kemere asılmış silahın kabzasını tutarak betimlenen bu figürler uzun kollu, önden "V" yaka oluşturacak şekilde kapanan ve bazen dizlerin üzerine kadar inen, bazen ise daha uzun kaftan tipli giysilerde tasvir edilmektedir (ОВЧИННИКОВА, 1990: 20). Bu kaftan altına geniş rahat gömlek ve şalvar, ayaklara ise yumuşak deri çizmeler giyilmektedir. Bulunan heykeller arasında yazlık "V" yaka kaftan ve yakası geriye katlanan kışlık kürk tipinde üst giysiler dikkati çekmektedir (ОВЧИННИКОВА, 1990: 21).

Gök-Türk Dönemi heykellerinin boyutları 40-50 cm. dan 2.75 m. kadar değişmekte (Belli, 2002: 910-914). Ayakta gibi görülen heykellerin alt kısımları bir kama ucuna benzer biçimde sivrileştirilerek dikey şekilde yere gömülmektedir.

Heykellerin ön kısımları, yüz ve eller, sırt kısmına göre daha itinalı çalışılmıştır. Sade kontura sahip ve yalınlaştırılmış formlardan oluşan bu heykellerin sanatsal özellikleri güdülmüş olan naif ve minimalist üslup içinde değerlendirilirse, daha sağlam ve nesnel sonuçlara varmak mümkün olacaktır.

Güney Sibiry ve Moğolistan'da bulunan Göktürk dönemi heykelleri Rus bilim adamı L.A. Evtühova tarafından incelenmiş ve genel nitelikleri özetlenmiştir (Евтюхова, 1952: 72-120). Ona göre bu heykellerin büyük çoğunluğu başlıklıdır. Evtühova bunları yuvarlak ve konik biçimli olmak üzere iki grup içinde ele alınmaktadır. Yuvarlak biçimli olanların kürkten yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Samur kürkünden yapılmış bu tip başlık S.İ. Rudenko tarafından 1947 yılında 2. Pazırık kurganında bulunmuştur (Евтюхова, 1952: 102).

Yuvarlak biçimli başlığın bir diğer türü ise günümüzde Rusya'da yaygın kullanılan *u anka* tipindedir. Bu başlığın alın, kulak ve ense bölgesindeki özel uzantıları başın özellikle rüzgârlı havalarda daha sıcak kalmasını sağlamaktadır. Gerekli olmadığında kulaklar şeklindeki bu uzantılar geri katlanarak tepede bağcıklarla birbirine bağlanabilir.

Çeşitli koni biçimli başlıkların daha sade örnekleri tepesi kesik şekilde olanlarıdır. Bir diğer türü ise sivri ucu öne doğru katlanarak takılmaktadır. Koni biçimli başlığın bir diğer varyasyonu ise tepesi dik duran

yuvarlak uçlu konidir. Benzer başlık Moğolistan'da bulunmuş Ashet mezar taşı üzerinde görülmektedir. (Şekil 3)

Başlıksız betimlenen az sayıda figürlerde uzun saçlar genelde ortadan ikiye ayrılmış, yanlara doğru taranmış ve arkadan örülmüştür. Örülmüş saç uçlarının özel deri kese içine konularak bağcıklarla bağlanma geleneğinin Hun döneminden devam ettiği varsayılmaktadır (Евтюхова, 1952: 104). (Şekil 52, 56)

Heykeller iki türde üst giyim ile seçilmektedir. Bunlardan ilki günümüzde de kullanılan koyun kürkünden yapılmış kalın kaftandır. Önde soldan sağa kapanarak belde kemer ile tutturulan bu kaftanın genelde geniş kolları ve geri katlanan yüksek yakası vardır. Benzer şekilde kürkü Kül-Tiğın heykeli üzerinde görmekteyiz (Радов, 1892: табл. XI, рис. 2 и 3.). Bu kürkün altına giyilen diğer kaftan ise yuvarlak yakalıdır, önden kapanarak belde aynı şekilde kemer ile tutturulmaktadır.

Göktürk heykelleri arasında küpeli olan pek çok örnek vardır. Küpeler genelde kulak deliğine takılan halka biçimindedir. Bazen halkaların üzerinde salkım şeklinde sarkan değişik detaylar mevcuttur.

Heykellerin ellerinde tuttukları bardaklar da değişik biçimlerdedir. Yuvarlak ve konik biçimli bardak şeklinde kapların dışında vazoya benzeyen gövdesi geniş, boğaza ve tabana doğru daralan biçimler, boğaz kısmında daralan ve daha sonra yeniden genişleyen örnekler, kulplu ve kupsuz kaplar dikkati çekmektedir. Altay ve Minusinsk bölgeleri mezar buluntuları arasında benzer altın ve gümüş kaplara rastlanmıştır (Смирнов: 1909, рис. 169-171, 181,184-193; Евтюхова ve Киселёв, 1941: табл. I, рис. 1, 2, 3).

Göktürk dönemi heykellerinin vazgeçilmez detayı olan kemerler bazı heykellerde daha ayrıntılı, diğerlerinde daha yalın aktarılmıştır. Bunlar bazen düz, bazen çok sayıda yan yana dizilmiş parçalardan toplanmıştır. Sık görülen askılı kemerlerden aşağı doğru üç veya beş deri şerit sarmaktadır. Bazı kemerlerde kemer tokası dikkati çekmektedir. Ekser kemerlerin sağından yuvarlak küçük kese, solundan ise kılıç sarmaktadır. Kurgan buluntuları arasında da ortaya çıkan benzer keselerin amacı kesin olarak bilinmemektedir.

Göktürk Dönemi heykelleri genelde sade ve yalın tarzları ile seçilmektedir. Birçoğunun yüzü silik Mongoloid izleri taşımaktadır (Евтюхова, 1952: 72-120 (114)). Figürlerde yüz, el, kulak gibi tüm ayrıntılar ortak şema üzerinden yapılmakta, bazılarında uygulama daha itinalı, diğerlerinde ise daha yalın kalmaktadır.

Bu şemaya göre balbal şekline getirilen taş kitlesinin dış yüzeyi üzerindeki detaylar kazılarak alçak rölyef şeklinde belirtilmektedir. Kazıma işlemleri taşın bütünlüğünü bozmayacak, toplu görünmesini zedelemeyecek oranda devam etmektedir. Dolayısıyla bu işlemler sırasında kuvvetli yalınlaştırma ve soyutlamağa gidilmektedir.

Buna karşın ellerde tutulan nesnelere veya belden sarkan silahların çok daha gerçekçi tarzda aktarılmasının bilinçli bir yöntem olduğu akla gelmektedir (Евтюхова, 1952: 113). Bu farklı yaklaşımın arkasında duran nedenler, büyük ihtimalle, inanç sistemi ile bağlantılı ve bu detayların taşıdığı simgesel anlamlardan kaynaklanmış olmalıdır. Ellerdeki bardak türü ve beldeki silahlar kişinin kimliğine ve toplumdaki konumuna işaret etmiş olabilir.

İlk bakışta çok yalın gözükten Göktürk Dönemi heykelleri aslında canlandırdıkları insanların portre özelliklerini de taşımaktadır. Rus bilim adamı L.A. Yevtühova incelediği 92 adet Göktürk dönemi heykeli arasında bıyık ve sakalların hep farklı biçimde tasvir edildiğine dikkati çekmektedir (Евтюхова, 1952: 72-120). Bu farklılığın tek nedeni gerçeği yansıtmak çabası olabilir.

Göktürk heykellerinde gözlemlenen bu gerçekçi yaklaşım sadece yüz çizgileri ile sınırlı kalmamakta, gövdenin genel oranlarında, duruş tarzında, heykelin oluşturduğu genel etkide de sezilebilmektedir. Günümüz gerçekçi portre anlayışı dışında algılanması gereken bu benzetme eğilimi genel ikonografi çerçevesinde kalmak koşuluyla insanın bazı seçilmiş özelliklerinin biraz daha vurgulanmış (abartılmış) şekildeki tasvirinde kendini göstermektedir (Чариков, 1987: 31-39). Büyük ihtimalle bu yoruma dayanarak Emel Esin Çin ustalarının daha gerçekçi (*naturalist*), Türklerin ise dışavurumcu (*expressionist*) üslupta çalıştığını kaydetmektedir (Esin, 1978: 111). Göktürk sanatında insan tasvirlerinde gözlemlenen bu yaklaşım Uygur sanatında daha da büyük önem kazanmış olacaktır.

Yukarıda sözü edilen yalınlaştırma, sade kontur çizgisine yaklaştırma ve formların toplu algılanmasını sağlama eğilimi heykel sanatında abidevi (monumental) yaklaşımın ana özelliklerini teşkil etmektedir. Abidevilik Göktürk Dönemi heykel sanatının en dikkat çekici özelliğidir. Sade, yalın, fakat orantılı ve güzel kontur çizgisine sahip bu heykellerin göz kararı ölçülerini tespit etmek zordur. Yekpare blok halinde

algılanan bu figürler her zaman olduklarından daha büyük ve azametli görülmektedir. Heykellerin gövde üzerindeki ayrıntıları, kolları, elbise detayları, ellerdeki nesnelere, kemer ve silahları, bazı örneklerde ise ön cephede tasvir edilmiş baldır ve ayaklar aynen yüzlerdeki detaylar gibi taşın dışbükey yüzeyinin bütünlüğünü bozmadan ince rölyef şeklindeki işlenmektedir. Önden bakıldığında boyun ve bel kısmındaki incelmeler de taşın kitlesel formunu zedelememek amacıyla fazla abartılmamakta ve gerçekçi insan formlarından farklı yalın bir yorum içinde sunulmaktadır.

Göktürk Balbalları: Göktürk Döneminde toplumun üst düzey yöneticileri için yapılan mezar külliyeleri ve kült merkezlerinde balbal dikmek geleneği mevcut idi. Bu balballar dörtgen avluların dışında, doğu yönünde yüzleri de doğuya bakarak dikilmişler. Bazı yapılarda balbal sayısı 170'i bulmaktadır (Belli, 2002: 910-914). Göktürk heykellerinden farklı olarak bu dikili taşların yüzeyi hafif düzgülendirilmiş ve onlara kabaca insan biçimi verilmeğe çalışılmıştır. Heykellerde olduğu gibi bu taşların semantik anlamı konusunda da çeşitli faraziyeler ileri sürülmüştür. Kimine göre bu taşlar geleneksel ayinlerin bir parçası olmuş ve Göktürk toplumunun önemli şahsiyetlerini tasvir etmekte, kimine göre ise bunlar *serge* denilen atların bağlandığı direk görevini üstlenmekte idi. (Сорокин, 1987: 7-17; Евтюхова, 1952: 116). Bu taşların ölen kişinin yaşamı sırasında öldürdüğü düşmanlarını temsil ettiği düşüncesi çoğu bilim adamı tarafından kabul görmektedir (Çoruhlu, 2007: 161-2; Грач, 1961: 73-77; Belli, 2002: 910-914). Bu düşünceye göre balbalları yapılan bu kişiler öbür dünyada ölen kişiye hizmet etmek için mezarının çevresinde hazır durmaktadır (Divitçioğlu, 2000: 15).

Fazla özentili çalışılmamış bu balbalların genel çizgilerle insan figürüne benzetilmeğe çalışıldığı dikkati çekmektedir. Bunlar da aynen Göktürk heykelleri gibi kama şeklinde sivrileştirilmiş uçları ile toprağa gömülerek dik şekilde dikilmektedir. Bazen işlenmiş balbalların yerine sade dikili taşların dizisine de rastlanmaktadır. Bu tür uygulamalara sıradan dövüşçülerin daha sade mezar külliyelerinde gidilmekte olduğu varsayılmaktadır (Кызласов, 1960: 57-60).

Türk sanatının önemli sayfalarından birini oluşturan Göktürk sanatı geniş Orta Asya coğrafyasında ortak kültür ve sanat dilinin yerleşmesi ve Türk sanatının temel hatlarının belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde kuvvetli gelişim yaşamış heykel sanatı bir taraftan o kültürün belge niteliği taşıyan tanığı, diğer taraftan çağdaş heykel sanatının vazgeçilmez kaynaklarından birini temsil etmektedir. Atalarımız yurdu kabul edilen sonsuz Orta Asya topraklarında sayısız örnekleri bulunan bu heykeller ister konumu ve dikiliş tarzı, ister ortak ikonografisi, ister ise üzerindeki çok sayıda detayları ile Göktürk Dönemi hakkında geniş bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Kaynakça

- Alyılmaz, Çengiz (2005). *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- Baibosnov, Konstantin (1996). *Stone Sculptures of Zhambul Region*. Almaty: Znanie.
- Belli, Oktay (2002). Türklerde Taş Heykel ve Balballar. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 910–914. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Divitçioğlu, Sencer (2000). *Kök Türkler, Kültür, Küç, Ülüğ*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Esin, Emel (1969a). 'And'. Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art. *Forschungen zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. İstanbul: Türk ve İslâm Sanatı Enstitüsü, 224-261.
- Esin, Emel (1978). *slamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve slama Giri* (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den ayrı basım). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kosmolojisine Giri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Hassan, Ümit (1985). *Eski Türk Toplumuna Üzerine ncelemeler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İndirkaş, Zühre (2002). Türk Kültüründe bir Hükümdarlık Simgesi; Kadeh. Uluslararası. *Sanat Tarihi Sempozyumu*: Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan: 10-13 Ekim 2001 Bildiri Kitabı, İzmir, 353-360.
- Julien, Samuel (1877). *Documents Historiques Sur les Tou-kiue (Turcs)*. Traduits du Chinois. Paris.
- Kotwicz, Wladyslaw (1928-29). Les tombeaux dits «kerek-sur» en Mongolie. *Rocznik Orientalistyozny*, VI/1928, 1-11.

- Kurat, A.Nimet (2000). Göktürk Kağanlığı. *Türkler Ansiklopedisi*, 2, 49-78. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Lui Mau-tsai (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Marco Polo (1955). *La description du monde*. (Editor: Louis Hambis), Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Ögel, Bahaeddin (1971a). *Türk Kültürünün Geli me Ça lar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2003). *Türk Mitolojisi Kaynaklar ve Aç klamalar ile Destanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, Bahaeddin (2003). *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Aç klamalar ile Destanlar)*, I.Cilt (4.Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Radlof, Wasiliy W., (1994). *Sibirya'dan Seçmeler*, 3. (Çeviren: Ahmet Temir), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Roux, Jean-Paul (1999). *Eskiça ve Ortaça 'da Altay Türklerinde Ölüm*. (Çeviren: Aykut Kazançgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Rockhill, William Woodville (1900). *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55*. London: Hakluyt Society.
- Schachner, Andreas (2001). Zur Bildkunst des 2. Jahrtausends v. Chr. zwischen Kaspischem Meer und Van-See am Beispiel einer Stele im Museum von Astarra (Azerbaycan). *Archaeologische Mitteilungen aus ran und Turan*, 33/2001, 115-142.
- Şener, Cemal (2000). *amanizm. Türklerin slamiyet'ten Önceki Dini*. 11.baskı. İstanbul: Ant yayınları.
- Validi Togan, A.Zeki (1939). *bn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig: Deutsche Morgenandische Gesellschaft.
- Волков, Владимир В., ve Новгородова, Элла А., (1975). Оленные камни Ушкийн-Увэра (Монголия). *А* . Ленинград: Наука, 78-84.
- Вяткина, Ксения В., (1959). Археологические памятники в Монгольской Народной Республике. *А*, 1/93 — 106.
- Грач, Александр Д., (1961). *А* : *1953-1960* . Москва: Наука.
- Грязнов, Михаил Петрович (1978). Саяно-Алтайский Олень (эпюд на тему скифо-сибирского звериного стиля). *А* . Вып. 2, Ленинград: Изд-во ЛГУ, 222-232.
- Диков, Николай Н., (1958). Бронзовый век Забайкалья. Улан-Удэ: Знание.
- Евтухова, Лидия Алексеевна (1952). Каменные Изваяния Южной Сибири и Монголии. *А*, №24, Т. 1. Москва: Наука.
- Евтухова, Лидия Алексеевна и Киселёв, Сергей Владимирович (1949). *М К* , Вып. 26. Москва: Наука, 39-43.
- Евтухова, Лидия Алексеевна (1952). Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. МИА № 24. *А* . Т. 1. Москва, 72-120 (110-113). <http://kronk.narod.ru/library/evtuхова-la-1952.htm#1>; Erişim Tarihi 12.03.2010
- Кляшторный, Сергей Г., (1978). *А* , (*А*). ТС-1974. Москва Наука, 253-271.
- Кубарев, Владимир Д., (1977). Первые работы в долине р. Юстыд . *А* *1976* , Москва: Наука, 209-211.
- Кубарев, Владимир Дмитриевич (2001). Изваяние, оградка, балбалы (о проблемах типологии, хронологии и семантики древнетюркских поминальных сооружений Алтая и сопредельных территорий). *А* , Барнаул: Наука, 24-54.
- Кызласов, Леонид Романович (1960). Новая датировка памятников енисейской письменности, *А*, 3/1960, Москва: Наука, 93-119.
- Кызласов, Леонид Романович (1964). О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей. *А*, 2/1964, 27-39. <http://kronk.narod.ru/library/kyzlasov-lr-1964.htm> 15.10.2008.

- Малов, Сергей Е., (1951). . Москва- Ленинград: Изд- во АН СССР.
- Малов Сергей Е., (1952). *T* . Москва- Ленинград: Изд- во АН СССР.
- Малов, Сергей Ефимович (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. АН СССР, Институт языкознания. Москва-Ленинград: АН СССР.
- Новгородова, Элеонора А., (1977). Памятники изобразительного искусства древнетюркского времени на территории МНР. 203-218.
- Овчинникова, Бронислава Б., (1990). - *6-10* . Свердловск: Время.
- Овчинникова, Бронислава Б., (1992). Оградки в традиции народов Саяно-Алтая. *С* (ТК к 90-летию со дня рождения М.П. Грязнова, С-Петербург, 206-208.
- Окладников, Алексей П., (1954). Олений камень с реки Иволги. *А* 19/1954, 207-220.
- Ольховский, Владимир С.(1989). Оленные камни (к семантике образа). , X/1, с.48-62.
- Ольховский Владимир С., (1997). Скифская триада. Памятники Предскифского и Скифского Времени на Юге Восточной Европы. (Editorler: Р.М. Мунчаев и В.С. Ольховский). *А* , № 1, Москва. <http://www.archeologia.ru/Library/Book/ff766fc2b84a>
- Портал “Археология России”, <http://www.archeologia.ru/>, Erişim Tarihi: 07.07.2008.
- Петри, Бернгард Эдуардович (1926). Древности оз. Косогол (Монголия). Иркутск: Наука.
- Радлов, Василий В., (1892). . Труды Орхонской экспедиции,1/3. С-Петербург.
- Руденко, Сергей Игнат., (1959). . Историко-этнографические очерки. Москва-Ленинград.
- Савинов Дмитрий Г., (1981). Антропоморфные Изваяния и Вопрос о Ранних Тюрко-Кыргызских Связях. *С* 1977 г., 232-248.. Москва. <http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-1981a.htm>, Erişim tarihi: 05.06.2008.
- Савинов Дмитрий Г., (1998). О «скифском» и «хуннском» пластах в формировании древнетюркского культурного комплекса. *А* . Вып. 2, 130-141. Алматы-Москва. <http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-1998.htm>, Erişim tarihi: 31.07.2008.
- Семенов, Александр А., (1903). *О* , . Москва: Знание.
- Смирнов Яков И., (1909). Восточное серебро. *С* *В* , *Н* . С-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума.
- Сорокин, Сергей С., (1987). О Семантике Некоторых Археологических Памятников Ранних Кочевников Азии. (Editor: Н.А. Томилов). .Томск, 7-17.
- Худяков, Юрий С., (2000-2002). К вопросу о коннице, пехоте и характере войска древних тюрков. *А* , 4/2000, 100–108. <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/Data/?html=hed1.htm&id=1126>, Erişim Tarihi: 01.08.2008
- Худяков, Юрий С., ve Комиссаров Сергей А., (2002). Каменные Изаяния и Оленные камни Восточного Туркестана: (по новым материалам). (Editor: С.В. Алкин). *К* , Т. 2, 171-178. Новосибирск: Институт археологии и этнографии СО РАН. <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/Data/larich2/?html=Komhud.htm&id=1383>, Erişim Tarihi: 02.03.2008.

Чариков, Александр А., (1987). Некоторые статуи Казхстана и Омского Прииртышья. (Редактор: Н.А. Томилов). Т Н . Томск, 31-39.
Шер. Яков Абр., (1966). . Москва: Наука.

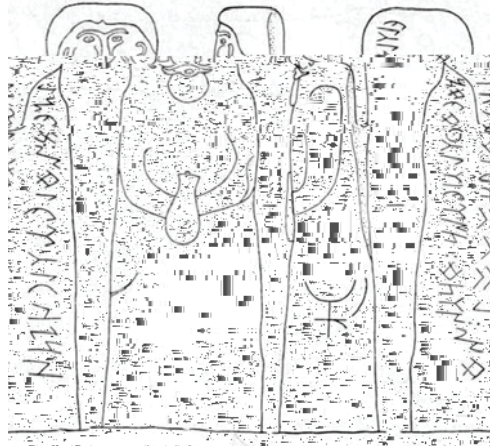
Fotoğraflar ve Şekiller

Fotoğraf 1. Ucu hafif öne doğru eğilmiş ve insan yüzü şeklinde çalışılmış geyikli taş, Argın-brigada, Kuzey Moğolistan (Novgorodova'dan).

Şekil 1. İnsan tasvirli geyikli taş, Uşkiyn-Uver, Moğolistan. Taşın üzerinde insan yüzü, kulaklarındaki halka küpeler, belindeki askılı kemer, kemere sağdan bağlanmış balta ve soldan asılmış hançer tasvir edilmiştir (Volkov ve Novgorodova'dan).

Şekil 2. Yazılı Göktürk heykeli. Znamenki köyü, Erba ırmağı yakınları, Hakasya. Devon taşı, H=1,74, genişlik 55-64 cm. Minusinsk Müzesi, No. 12 (Кызласов'dan).

Şekil 3. Mezar taşı üzerindeki süsleme. Aşet, Moğolistan (Kızlasov'dan).

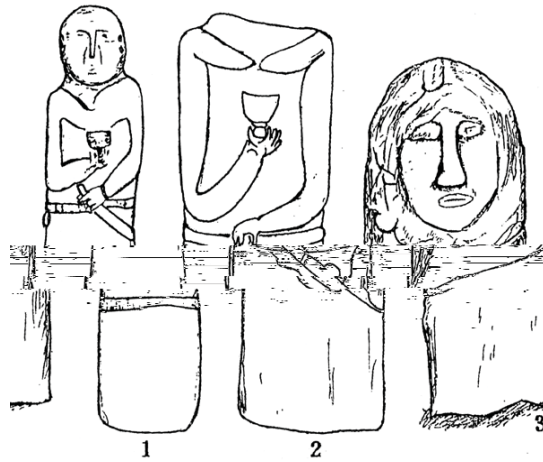
Fotoğraf 2. Bilge kağan mezar külliyesinden oturan Bilge Kağan ve eşine ait heykeller (Alyılmaz'dan).

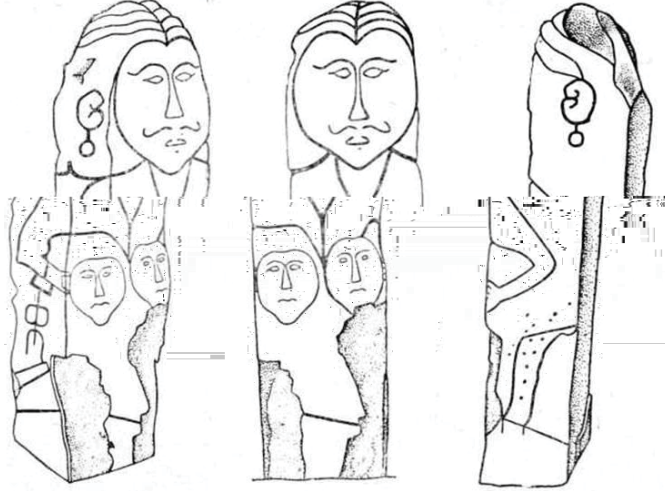
Fotoğraf 3. Göktürk Dönemi bağdaş kurarak oturan insan figürü heykeli. Moğolistan (Erdeli'den).

Şekil 4. Taştık Dönemi taş heykeli, Kuray IV (Ovçinnikova'dan).

Şekil 5. Göktürk Dönemi heykelleri, Hanlütan-Akenguayte, Doğu Türkistan (Hudyakov ve Komisarov'dan).

Şekil 6. Elinde düşmanlarının kesilmiş kafalarını tutan dövüşçü heykeli, Göktürk Dönemi, Ak-Tal-Bacı, Henderge ırmağı, Tuva (Кызласов'dan).